

1938 végén Tiso a Hlinka Párt eredeti célkitűzéseire hűven úgy vélte, hogy az autonómia kivívása jelenti a szlovák politikai törekvések maximumát, és a továbbiakban az autonómia kiszélesítése, a Csehszlovák Köztársaság federalizálása lesz a feladat. A szlovák állam létrejöttét elvben nem utasította el, de úgy vélte, hogy ez csak a távolabbi jövőben, egyfajta evolúciós fejlődés eredményeként lehetséges. Késégtelen tény, hogy a két rossz, a komünizmus és a náciizmus közül az utóbbit látta kevésbé veszedelmesnek.

1939. március 13-án Hitler a Tisóval folytatott tanácskozáson hangsúlyozta, hogy a szlovákoknak két lehetőség közül kell választaniuk: vagy megalakítják önálló államukat, vagy Magyarország és Lengyelország zsákmányává válnak. Ezért Ribbentrop azt tanácsolta Tisónak, hogy még Berlinben kiáltja ki az önállóságot, amit a szlovák politikus elutasított. Tiso mindenáron meg akarta őrizni a legalitást és a szuverenitást, végül a németek nyomására a parlament mondta ki a függetlenséget.

Tiso államelnökké történő kinevezésére XII. Pius pápa üdvözlő táviratot küldött, amelyben a Szent-szék támogatásáról biztosította. Ma már tudjuk, hogy a pápa Buzalka szlovák püspökkel folytatott beszélgetése során megfogalmazta aggályait is. Attól tartott, ha az egyházi személy által irányított állam keptelennek bizonyul a lakosság jólétének és megelégedettségének biztosítására, s a politikai rendszer kedvezőtlen változásokon megy át, akkor a felelősség visszahárul az egyházra, s ártani fog tekintélyének és hitelének. Ivan Kamenec megállapítja, hogy a katolicizmus hű védelmezőjének tekintett elnök-plébános minden jel szerint különösebb aggályok nélkül együttműködött azzal a diktátorral, aki a történelmi egyházak szétverését, felszámolását és a zsidók kiirtását is céljának tekintette.

A szerzők szerint Tiso felelősségének megítélése esetében csupán arról lehet vitatkozni, tett-e lépéseket annak érdekében, hogy valóban mindig csak a „kisebbik rossz” következzen be, avagy ellenkezőleg: a szükségesnél is több engedményt téve és többször megalkudva a helyzet súlyosbodását, a veszteségek növekedését idézte elő. Az első Szlovák Köztársaság történetének krónikája ez utóbbit bizonyítja. Tiso a szövetségi hűség jegyében, s legfőképpen a németek kegyének és pártfogásának elnyerése érdekében többet vállalt a „kisebbik rossznál”, nem használta ki azokat a korlátozott lehetőségeket sem, amelyek késékvül léteztek. Nem tett lépéseket például a szlovákiai zsidók megmentésére vagy elszállításuk késleltetésére. Hitler 1942-ben meg is dicsérte Tisót a zsidókérdés gyors megoldása miatt.

Szemére vetik Tisónak, hogy a külpolitika terén nem volt semmiféle eredeti, a pillanatnyi lehetőségek igencsak szűk horizontján túlmutató koncepciója. A szlovák bábállam látszatönállóságának mindenáron való megőrzése mindig csak a németek iránti hűséggel összekapcsolva kapott hangsúlyt, és az átállás gondolata a győztesek táborába föl sem merült benne. Tiso és hívei felelősségét Ivan Kamenec szerint csak növeli az a tény, hogy 1944 őszén a szlovák nemzeti felkelés ellen foglaltak állást. 1944. május 12-én Klessheimben Tiso Hitlertől azzal búcsúzott, hogy „ő és a szlovák nép tudja, mi a hűség”. Nem tagadható, hogy Tiso valóban megőrizte a németek iránti hűségét, amivel csak azt bizonyította, hogy teljesen elvesztette realitásérzékét. A könyvből kiderül, hogy a németek iránti szervilis magatartásának köszönhetően 1944-ben a németek szabadon engedték a lefegyverzett szlovák hadsereg magas katonáját és a felkelés kapcsán letartóztatott személyek egy részét.

A sorozat koncepciójából adódik, hogy a szerzők nem hangolták össze teljes mértékben munkájukat, ezért gyakorlatilag két önálló tanulmány született, így sok ismétlés és átfedés található a könyvben. Hiányosságul róható fel, hogy az idézeteket nem látták el lábjegyzetekkel. Mondandójának a végére érve a recenzens elmondhatja, hogy olyan könyv született, mely méltán tarthat számot széles körű érdeklődésre mind a történelem iránt érdeklődő közönség, mind pedig a történész szakma művelői, illetve az arra készülők körében. A jó pár évvel a rendszerváltás után megjelent könyvet szemléletében újszerűnek tartom, mivel egyfajta választ jelent a nacionalista és Tisót rehabilitálni igyekvő munkákra.

Janek István

M. V. LATŰS

„PRAZSSZKAJA VESZNA” 1968 G. I REAKCIJA KREMLJA

(Az 1968-as „prágai tavasz” és a Kreml reakciója)

Moszkva, 1998. 384 p.

Az 1968. tavaszi–nyári csehszlovák próbálkozás, hogy megreformálják a létező szocializmust, illetve a szövetséges elvesztésének lehetőségétől megriadt Moszkva válasza, amely végül a 20. század második felének egyik legjelentősebb társadalmi kísérletének vetett véget, az 1970–90-es években a történetírás tárgyává vált. A témáról kiadott bibliográfiák több száz tételt tartalmaznak. Skilling és Dawisha maguk idejében klasszikusnak számító kutatásai ma már nem tartoznak a történettudomány élvonalába (H. G. Skilling: *Czechoslovakia's interrupted revolution*. New York, 1976; K. Dawisa: *The Kremlin and the*

Prague Spring. London, 1984). Ezek a művek, mint sok nyugati munka, azokban az években íródtak, amikor a legfontosabb dokumentumokat, amelyek megvilágítják a Szovjetunió szerepét, hétpécsetes titokként őrizték a moszkvai levéltárakban.

A források hiányát spekulatív hipotézisekkel kellett pótolni, amelyek közül jó néhányat a későbbiekben a levéltári anyagok nem erősítettek meg. Az SZKP KB és szovjet külügyminisztérium levéltárának kutathatóvá tétele 1991 után lehetőséget nyújtott a történészeknek, hogy kutatásaikat újabb területekre kiterjesszék. Igaz viszont, hogy most az eseménysor egészét nem ismerő kutatók új dokumentumokat feltárva időnként olyan koncepciókat vezetnek elő, amelyek a források szélesebb körének figyelembevételkor nem állják meg a helyüket. Így például – annak ellenére, hogy a történetírásban szilárdan él az a nézet, miszerint Kádár János a Csehszlovákia elleni közös akcióban részt vevő országok vezetőivel ellentétben sokáig ellenezte a katonai megoldást, és szívósan kiállt a politikai megoldás mellett – Rudolf Pihoja azt állítja, hogy éppen a magyar vezető ösztönözte különösen hevesen Moszkvát a határozott cselekvésre, amit az mutat, hogy már a katonai invázió megindításáról határozó elvi döntés előtt részleges mozgósítást rendelt el Magyarországon (Ocenki proslogo dolzsnü szootnoszityszja sz realijami proslogo. In: Szegodnyja, 1996. augusztus 23.). Pihoja a dokumentumok ismeretét első pillantásra logikus, tökéletes kombinációval helyettesíti. Elmélete szerint Kádár 1968-ban a többi vezetőhöz képest sokkal inkább volt érdekelt az 1956-os magyar forradalmat alkalmazásban, mivel „forradalmi” kormány létrehozása magyar mintára Csehszlovákiában a legitimitáció legjobb módja lehetett volna számára – hadd lássa az eseményekben saját szemével az egész világ – de elsősorban a magyarok – a történelem kegyetlen logikáját: bárki, aki nem engedelmeskedik Moszkva akaratának, azt azonnal megbüntetik, éppen ezért az állami bölcsesség legfőbb megnyilvánulása a kompromisszum. A konfrontáció elkerülése a nagy keleti szomszédal. Először meg kell szerezni a Kreml bizalmát, majd fokozatosan, a főbb nemzetközi politikai kérdésekben való alkalmazkodásért cserében egyre nagyobb mozgástérre szert tenni az önálló belpolitikai cselekvés számára, valamint viszonylagos szabad kezet kapni a reformok bevezetése érdekében. A források tükrében azonban nem ilyen egyszerű a kép.

Az utóbbi évek már nem is olyan kisszámú oroszországi publikációi közül kiemelkedik Mihail Latius könyve, amely sok forrást elsőként tár fel, és von be a tudományos elemzésbe. A munka kitűnik a problémák felvetésének magas színvonalával is. A kötetben található hatalmas tényanyag nemcsak egy sor konkrét kérdésre ad választ, hanem gazdag anyagot szolgáltat ahhoz, hogy elgondolkozhassunk a prágai tavasz lényegéről, meg nem valósult lehetőségeiről.

A szerző véleménye szerint az 1960-as évek közepére enyhülő politikai-ideológiai elnyomás lehetővé tette a polgári társadalom elnyomott, de meg nem semmisített hagyományainak imételt feléledését, amivel már a hatalomnak is számolnia kellett. A prágai tavasz egyáltalán nem a legapróbb részletekig kidolgozott terv megvalósítása volt, hanem sokkal inkább – az egyik aktív résztvevő, Antonín Lima kifejezésével élve – „időben elhúzó improvizáció” a pluralizmus és a racionális gazdaság elemeit magában hordozó társadalomért küzdő, szabad és spontán reformmozgalom. Sok eszméje a rövid idő alatt nem csupán a „cégtáblák átfestésére” szolgált. Bár az emberarcú szocializmus kifejezés elsősorban nem a belső fejlődés és célok megfogalmazására keletkezett, sokkal inkább a külföldi tudósítók felvilágosítására szolgált, akik megpróbálták megmagyarázni, mi történik Csehszlovákiában. A prágai tavasznak megvolt a maga stratégiája, és megvoltak a saját korlátai is. „A csehszlovák reformmozgalom miközben sok mindent igyekezett visszaállítani abból, ami elveszett a kommunista egyeduralom bevezetésével és megszilárdításával, sohasem törekedett ennek a monopóliumnak mint olyannak a megszüntetésére, a reformok hívei pártvezetői mivoltukból következően is igyekeztek megtalálni a pártjukat megillető helyet a társadalomban.” (81. p.)

Dübek és harcostársai a felülről végrehajtott forradalom során igyekeztek elkerülni mind az 1956-os magyar fejlődés útját, amikor is az események kicsúsztak az uralkodó párt kezéből, mind a lengyel reformmozgalom hibáit is: felismerték az intézményi változások szükségszerűségét, amelyek biztosítják a fejlemények visszafordíthatatlanságát. „Nem körvonalazták pontosan, miként kell megváltoztatni a párt vezető szerepének lenini elvén és a túlzott államközpontság sztalíni koncepcióján nyugvó rendszert, de mindegyik felmerült gondolat a demokrácia szélesítése, az állami, társadalmi és gazdasági szervezeteknek a párt szorításából való kiszabadítása és ennek megfelelően az önálló kezdeményezések erősítése irányában mutatott.” Tudatában voltak annak is, hogy a reformmozgalomnak csak akkor van esélye a sikerre, amennyiben a széles nyilvánosság támogatja, és annak megélénkült politikai tevékenysége a fokozatos fejlődés garanciája lehet. Noha az óvatos reformok óvatos „atyjai” gyakran nem tartottak lépést az egyre radikálisuló társadalommal, népszerűségük a tömegek körében megkérdőjelezhetetlen maradt.

A prágai „reformátorokról” megrajzolt kép a könyv egyik jól sikerült része. A szerző elismeri hősei érdemeit, ugyanakkor nem idealizálja őket. Szemmel látható például Dübek politikai éretlensége: hiába várta a Kremltől, hogy „megértse a prágai fundamentalizmus mély értelmét: a marxista tanok hosszú időre való megtisztítását a későbbi rávakódásoktól” (7. p.); valamint bizalma „jutalmául” őrizetben vitték Moszkvába, hogy akkor ültessék tárgyalóasztalhoz, amikor azt a szovjet fél szükségesnek tartja.

A prágai reformerek illúzióinak volt bizonyos alapja, hiszen akkoriban a szovjet politikától sem volt idegen a korlátozott kísérletezés, igaz, csak a gazdaság területén. Prágában az a benyomás alakult ki, hogy a szovjet vezetés pragmatikusabb, felvilágosultabb elemei a neosztálinisták fölé kerekedhetnek, és ők megbékülnek a prágai kísérlettel, a maguk szempontjából is hasznosnak, tanulságosnak tartják, annál is inkább, mivel Csehszlovákia szövetségi kötelezettségvállalásait nem kérdőjelezték meg. (213. p.) Az illúziók azonban illúziók maradtak. Még a legfőbb szovjet reformer, a pragmatistának és technokratának tartott Alekszej Koszigin sem tanúsított semmiféle megértést, amennyiben a hatalomról volt szó. Amikor Čestmír Cicař arról próbálta meggyőzni, hogy a párt vezető szerepének nép általi önkéntes elismerése csak megerősíti a hegemoniáját, a szovjet miniszterelnök hideg értelemmel kijelentette: „Az Önök »demokráciája« azzal végződik, hogy a kommunista reformereket elsöprik a radikálisabb hullámok.” (117. p.) Vajon tényleg ilyen könnyen kiengedték volna-e a hatalmat a kezükből? Független szociológusok felmérései 1968-ban nemcsak a hatalom iránt meglévő bizalomról tanúskodnak, hanem a szocializmus megreformálhatóságába vetett hit meglétéről is.

A szerző széles körben felhasználta az SZKP PB üléseiről, illetve a csehszlovák problémát megvitató, a baráti országok vezetőivel folytatott megbeszélésekről készült jegyzőkönyveket és feljegyzéseket, amelyek segítenek megvilágítani a szovjet vezetés egyes tagjainak állásfoglalását. A végső döntéseiben személytelen, anonim legfőbb pártvezetés tagjai így individuális vonásokat kapnak. Szemben a nyugati történészek egy részével, akik a priori indulnak ki a „héják” és a „galambok” közti meglévő nézeteltérésekből, valamint az ismert érdekülönbségekből, Latús azt állítja, hogy a PB-n belül a főbb kérdéseket tekintve nem voltak eltérések, csak bizonyos részletekben. A katonai megoldás hosszas halogatótását nem a viták okozták, hanem mindenekelőtt az abban az évben a minden tekintetben első számú vezetővé váló Brezsnyev belső kételyeinek leküzdése. A természeténél fogva határozatlan, ingadozásra hajlamos Brezsnyev csak a vitathatatlan körülmények nyomására volt hajlandó a legszükségesebb megoldásra. A nyugati szovjetológusok csalódása és a csehszlovák történészek nehezeltése ellenére a végzetes döntésre a legkisebb vita nélkül került sor. (219. p.)

Ezzel együtt a csehszlovák kérdés megvitatása során más alkalommal felszínre kerültek a PB-tagok közötti személyes súrlódások. A valamikor az első számú vezető posztjára aspiráló, majd később visszazorított Alekszandr Selepin július elején azt javasolta Brezsnyevnek, Podrognijnak és Kosziginnek, hogy utazzanak el Prágába rendet teremteni. A szerző ebben a hatalmi harc rosszul leplezett formáját látja. „A társadalmi aktivitás megerősödése közepette bármelyik moszkvai megbízott, aki szovjet forгатókönyv szerint kívánt volna plénumot vagy kongresszust rendezni, kitérte volna a nyakát, teljességgel elvesztette volna politikai presztízsét.” (156. p.)

A katonai erő alkalmazásáról hozott döntésben az ideológiai okok mellett (félelem attól, hogy a szovjet társadalmat megfertőzik az „emberibb szocializmus” eszméi) jelentős szerepet játszottak a geopolitikai elképzelések, majd végül ez utóbbiak domináltak. Csehszlovákia határait mint a szovjet birodalom határait fogtál fel. „Brezsnyev – emlékezik Mlynáf a moszkvai tárgyalásokra – igazából hasznos leckét adott nekünk, reformkommunistáknak: mi, fantaszták a szocializmus valamiféle modelljéről vitatkozzunk, amelyik megfelelné Európának, többek között a Nyugatnak. Ő, a realista tudja, hogy ennek már ötven éve nincs értelme. Miért? Azért mert a szocializmus határa, vagyis a Szovjetunió határa az Elbáig nyúlik. Az amerikai elnök beleegyezett ebbe, és ez vagy ötven évig nem változik meg. Hogy ott valamilyen Berlinguer elvtárs... Őn reménykedik a nyugat-európai kommunista mozgalomban? Annak ötven éve már semmilyen jelentősége nincs.” (Z. Mlynáf: Tot avgszjt sesztygyeszjat voszmozo. In: Junoszty, 1990/1. 66–73. p.)

Hozzá lehet ehhez fűzni: az egész csehszlovák válság ideje alatt az amerikai kormány – attól tartva, hogy az események magyar minta szerint fejlődnek tovább – nem kívánt konfrontálódni Moszkvával, demonstratívan kifejezésre juttatta, nincsenek érdekei a kelet-európai blokk belső ügyeit illetően. Másrészt, ha Moszkva nem állt volna készen befolyási övezetének megvédésére, az a világ más részein azt a benyomást keltette volna, gyengék a pozíciói. „Ha lemondunk Csehszlovákiáról – jegyezte meg Gromiko –, az a többiek számára nagy csábítás.” Jellemző, hogy a nyugati megfigyelők többsége nem lelkesedett a szovjet akcióért, de felismerte annak alapvetően „védekező” jellegét: a törekvést, hogy a Szovjetunió ne veszítsen a jaltai-potsdami megállapodásokon megszerzett pozícióiból.

A szovjet kormány rövid távon megvédte pozícióit Csehszlovákiában, a történelmi perspektíva szempontjából viszont összehasonlíthatatlanul többet veszített: milliók veszítették el hitüket az egész világon, hogy megreformálható a szocializmus. 1968 augusztusában indult meg sok baloldali értelmiségi szellemi fejlődése mind Nyugat-, mind Kelet-Európában megfordíthatatlanul abba az irányba, amely végső soron a szocialista eszme teljes elvetéséhez vezetett.

Latús könyve nemcsak a hatalmas tényanyag összegyűjtése, hanem alapos elemzése miatt is méltó helyet érdemel az orosz történetírásban.